

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Kurat ja põrgu imemuinasjuttudes

Bakalaureusetöö

Liis-Marii Roosnupp
Juhendaja dotsent Risto Järv

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Imemuinasjutu mõistest.....	6
2. Jututüüpide üldanalüüs.....	8
2.1 Päritolu ja kogumislugu.....	8
2.2 Imemuinasjutu tegelased.....	11
2.3 Peategelase sugu	15
2.4 Abivahendid.....	18
3. Kurat ja põrgu.....	19
3.1 Kuradi ja kangelase kohtumine.....	19
3.2 Kuradi olemus.....	20
3.3 Põrgusse jõudmine ja sealt pääsemine.....	23
3.4 Põrgu kujutamine.....	26
3.5 Keelud ja kohustused põrgus.....	29
Kokkuvõte.....	31
Summary: The Devil and Hell in Fairy Tales.....	34
Rahvaluulekogude lühendid.....	36
Kirjandus.....	36

Sissejuhatus

Kuradi ja põrgu teema juurde sattusin juhuslikult, osaledes folkloori uurimise metodoloogia seminaris. Kirjutasin selle aine raames ka põgusa uurimustöö põrgust ja kuradist jututüübis ATU 475 „Põrgu katlakütja“. Tõllal tööd kirjutades hakkas mind huvitama laiem pilt, kuidas neid kahte üldse imemuinasjuttudes kujutatakse, sest kuuldes sõnu *kurat* ja *muinasjutt*, tulevad esiti meelde lood rumalast vanapaganast (Aarne-Thompsoni kataloogis tähistega ATU 1000 – 1199), kes ei sarnane tegelikult imemuinasjutu kuradile üldse.

Minu bakalaureusetöö eesmärgiks on näidata, kuidas kujutati Eesti imemuinasjuttudes kuradi ja põrgut. Analüüsinud olen jututüüpide ATU 313 „Imeline põgenemine“, ATU 475 „Põrgu katlakütja“ ja ATU 537 „Lend tänuliku kotka seljas“ Eesti teisendeid (edaspidi kasutan lühiduse huvides tüüpidele viidates ainult tüübinumbrit). Valisin just need kolm jututüüpi mitmel põhjusel. Esiteks on neile iseloomulik sisu erinev, ühes on kuradi kujutatud positiivse tegelasena ja kahes teises negatiivsena, mis lubab neid omavahel võrrelda ning näitab kuradi ja põrgut erinevatest külgedest. Teiseks usun, et need lood annavad hea ülevaate sellest, kuidas kuradi ja põrgut üldse Eesti imemuinasjuttudes kujutatakse.

Töö empiiriliseks materjaliks on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis paiknevad Eesti variandid imemuinasjuttudest ATU 313, ATU 475 ja ATU 537 – kokku üle kolmesaja erineva teisendi. Ma sain neid tänu EKM Eesti Rahvaluule Arhiivi/ TÜ rahvaluule osakonna muinasjuttude töörühma töötajate usinale tööle lugeda juba arvutisse sisestatud failidena ja ei pidanud seetõttu pikki tunde arhiivis veetma. Tekstid on digitaliseeritud muinasjutuprojekti raames (vt nt Järv 2005: 23 – 26). Üld-teoreetilise poole pealt toetun peamiselt muinasjutu klassikutele Bengt Holbekile ja Max Lüthile. Kuradi ja põrgu poolel annavad teoreetilise raamistiku peamiselt Satu Apo, Ülo Valk, Heda Jason ja Lutz Röhrich.

Eelnevalt on Eesti kuradi kujutamisega rahvausus tegelenud Ülo Valk, kes vaatles kuradi muistendites, memoraatides ja uskumusteadetes. Ta ise jättis muinasjutud vaatluse alt välja, aga tõdes, et ka neid võiks uurida (Valk 1998: 15). Analüüsin kuradi

kujutamist valikus imemuinasjuttudest, sest bakalaureusetöö raames oluks liiga mahukas võtta vaatluse alla kogu muinasjutukorpus.

Kasutan tüübikeskset lähenemist, olen lugenud läbi kõik kolme jututüübi erinevad variandid ja võrdlen neid omavahel tüübipõhiselt. Erinevalt ajaloolis-geograafilisest lähenemisest pole mu eesmärgiks aga konstrueerida levikuteed või otsida algvormi. Tüübikeskne lähenemisviis lubas piiritleda materjali hoomatavale hulgale ning minu poolt vaadeldud kolmes tüübis on Eesti imemuinasjuttudest enim kujutatud põrgut ja kuradit. Tüübikeskse lähenemise head ja vead on välja toonud ka Kaisa Kulasalu oma bakalaureusetöös (Kulasalu 2010: 32).

Holbek kritiseerib ühe rahva lugudele keskendumist, tema meelest rahvuslikud jooned ilmnevad vaid keele ja stiili tasandil, muinasjutu olulised detailid ei viita konkreetselt ühele keelele, kultuurile või keskkonnale. Samuti on rahva mõiste liiga üldistav, konkreetne jutustaja annab edasi olulist tema sotsiaalsele rühmale, mitte kogu rahvale. (Holbek 1987: 28) Nagu ka Kaisa Kulasalu välja toob, on selline kriitika põhjendatud ainult siis, kui töö tõepoolest teeb üldistusi terve rahva mõtteviiside kohta (Kulasalu 2010: 33 – 34). Nii tuleb ka minu tööd lugedes meeles pidada, et muinasjutu interpretatsioonid kehtivad ainult konkreetsete jutustajate, kuulajate, mitte kõigi eestlaste kohta.

Minu töö on jagatud kolmeks peatükiks. Esimeses neist esitlen teoreetilisi käsitlusi muinasjutust kui žanrist ja erinevaid muinasjutu-uurimise võimalusi. Teine peatükk koosneb üldanalüüsist ja on jagatud neljaks alapeatükiks. Vaatlen eraldi jututüüpide ATU 313, ATU 475 ja ATU 537 päritolu ja kogumislugu, analüüsin, mis on neis ühist ja mis erinevat, ning toon ära nende tüüpilise sisu. Samuti vaatlen muinasjuttude teisi tegelasi, kas tegemist on feminiinsete või maskuliinsete lugudega ning milliseid muinasjuttudele omaseid võtteid kasutatakse.

Töö kolmas, peamine peatükk keskendub kuradi ja põrgu kujutamisele kolmes valitud jututüübis, kus ma analüüsin neid erinevatest aspektidest. Ma võtsin eelduseks, et kuradit ja põrgut kujutakse muinasjuttudes, mis on olnud erinevalt teistest rahvausu žanritest meelelahutusliku eesmärgiga, teisiti kui muus folklooris ja ka kristluses. Erinevuste selgeks näitamiseks võrdlen muinasjuttudes kujutatut Ülo Valgu poolt välja

tooduga. Töös on arvukalt tekstinäiteid koos arhiiviviidetega, illustreerimaks, milline on kuradi iseloomulik ilmumine ja milline pörgu kujutamine. Lisaks pööran eraldi rõhku kuradi ja peategelase kohtumisele ning liikumisele pörgu ja tavalise maailma vahel.

1. Imemuinasjutu mõistest

Imemuinasjutud on suhteliselt pikad, väljaarendatud süžeeaga lood. Imemuinasjuttude peategelaseks on inimene, kangelane või kangelanna, kellele vastandub negatiivne tegelane. Oluliseks osaks on vähemalt ühe imelise elemendi olemasolu ning üldiselt lõppeb lugu õnnelikult. (EMj I 2009: 13-14)

Vladimir Propp väidab, et iga muinasjutu saab taandada funktsioonideks, mis korduvad loost loosse. Kokku on funktsioone kolmkümmend üks, aga kokkuvõtlikult on Proppi jaoks muinasjutu sisu järgnev. Lugu algab mingi puuduse, häda või sooviga midagi saada. Kangelane lahkub kodust, kohtub kinkijaga, kes annab talle mõne abilise või imevahendi ja selle abil leitakse otsingute objekt. Seejärel toimub kahevõitlus, tagasitulek ja põgenemine ning lugu lõppeb vastase karistada saamise ja kangelase abieluga. (Propp 2003: 25 – 64) Seega, Proppi jaoks on muinasjutu keskmes mingisuguse puuduse kõrvaldamine.

Soome muinasjutu-uurija Satu Apo väidab, et imemuinasjutuks tuleb defineerida ajaviiteks ja meelelahutuseks jutustatud rahvajutte, mis on mitme-episoodilised, sisaldavad fantaasiamotiive ja mille peategelaseks on inimene. (Apo 1986: 348) Ta leiab, et muinasjutu ja päris maailma vahelisi seoseid uurides tuleb hoiduda otsestest ülekannetest (Apo 1986: 179). Apo rõhutab, et muinasjuttudes leiduv kriitika ühiskonna suhtes ei ole revolutsiooniline, kehtivaid olusid ei proovita muuta. Muinasjuttudes leiduv protest on küll valitsevate olude vastu, aga pelgalt viha, mitte õhutustöö. (Apo 1986: 252)

Taani folklorist Bengt Holbek väidab, et imemuinasjutud on lood, mis sisaldavad „imepäraseid“ jooni ja need on tegelikult sümbolse tähendusega (Holbek 1987: 452) Ta väidab, et juttude süžeed on seotud kuulajate ja jutustajate eluoludega, muinasjutu „imeline maailm“ on tegelikult nende endi reaalne maailm, lihtsalt teistmoodi vaadatuna (Holbek 1987: 405, 594).

Apo ja Holbeki käsitluste erinevustest on kirjutanud ka Katri Laurimaa. Tema väitel usub Holbek, et imedeks peetud motiividele leiduvad vasted kuulajate ja jutustate igapäevaelus, ehk siis tegemist ei ole tegelikult imedega. Apo vastandub ja leiab, et imemuinasjuttudes küll leidub jooni ühiskondlikust tegelikkusest, aga nendega paralleelselt on tegemist süžeearengut mõjutavate imemotiividega. (Laurimaa 2000: 26)

Saksa rahvajutu-uuriija Lutz Röhrich väidab, et muinasjutud võivad näidata mineviku inimeste maailmavaateid ja anda aimu üldisemalt nende elu-olust. Teisalt ta ka hoiatab, et kõik tekstis leitavad vihjed reaalsele elule, kehtivad ainult selle teksti või äärmisel juhul ka tüübi kohta. Seega ei tohi teha liiga üldisi järeldusi vähese põhjal. Ka Röhrich hoiatab otsese paralleelide tõmbamise eest. (Röhrich 1991: 92 – 93) Nii seisab Röhrich teoreetilises plaanis Holbeki ja Apo vahel, väites, et muinasjuttudes on seoseid reaalse eluga, aga neid käsitledes tuleb arvestada, et alati ei saa tõmmata kergekäeliselt paralleele muinasjutu ja tõelise elu vahele.

Holbek ja Röhrich leiavad, et muinasjuttudes on olemas nii öelda peidetud kood. Holbek väidab, et see on inimeste alateadvuses ja pole teadlikult tekstidesse pandud (Holbek 1987: 202 – 203). Ta nimetab muinasjuttudes olevad imelisi elemente sümbolseteks, väites, et need sümboliseerivad erinevaid tundeid ja kohti (Holbek 1987: 206). Ka Röhrich nõustub, et kuigi muinasjutud ei kanna otseseid metafoore, on nendes arhailine kontseptsioon reaalsusest (Röhrich 1991: 60).

2. Jututüüpide üldanalüüs

2.1 Päritolu ja kogumislugu

Muinasjututüübile ATU 457 tüüpiline sisu on eesti muinasjuttudes järgnev. See on lugu sotsiaalselt rõhutatud mehest, kes kohtub kuradiga. Viimane palkab peategelase endale koju, põrgusse, katlaid kütma. Kurat keelab peategelasel kateldesse sisse vaadata, aga mees astub sellest keelust varem või hiljem üle. Tavaliselt leiab ta katlast inimesed, kes on varem tema vastu halvad olnud ja seetõttu ei lase ta neid välja, vaid lisab hoopis puid alla. Tavaliselt kurat ei karista teda keelust ülestumise eest ning kui teenimisaeg läbi saab, laseb tal minna, andes palgaks prahti või pühkmeid, mis mehe maale jõudes muutuvad kullaks.

Jututüübile ATU 313 omases loos eksib mees tavaliselt metsas ära või avab enneaegselt laeka ja lubab abistajale, inimeseks moondunud kuradile, teadmatult oma poja. Poiss läheb põrgusse, kus ta peab sooritama kolm talutöödega seotud ülesannet, mis tal selgelt üle jõu käivad. Põrgus juba olev tüdruk aitab tal need ära teha ja mõnel juhul peab poiss hiljem tüdruku kuradi tütarde seast ära tundma, aga ka siis annab tüdruk talle eelnevalt vihjeid. Peale seda poiss ja tüdruk põgenevad ning kuna kurat ajab neid taga, siis tema eksitamiseks moondab tüdruk nad kolmel korral erinevateks objektideks-olenditeks. Mõnel juhul viskavad tagaaetavad ka selja taha esemeid, mis oma kuju muudavad.

Tüübile ATU 537 tüüpiline sisu on tavaliselt sissejuhatuseks jututüübile ATU 313 (Uther 2004: 314). Loos kohtub kuningas lindu, tavaliselt kulli, kes oma elu säästmise eest viib ta vaatama oma kolme kuningriiki, igas elab üks printsess. Vaeva eest saab kuningas üldiselt karbi või laeka, mille ta vaatamata eelnevale keelule siis avab. Karbist tuleb välja linn, kust kuningas minema ei saa. Ta lubab abistajale, kuradile, esimese kodus vastutulija, kelleks on tema poeg.

Valik ATU 475 ja ATU 313 kõige Eesti teisenditest on ära toodud ka Eesti imemuinasjuttude antoloogias. Nendeks on tüübi ATU 475 puhul „Soldat kolm aastat põrgus“ ja „Mees ja vanapagan“. (EMj I 2009: 492 – 495) ning tüübi ATU 313 puhul „Äralubatud poeg“, „Ivan ja Maarja“ ja „Vanahalvale lubatud poeg“ (EMj I 2009: 132 –

141) Valik Muinasjututüübi ATU 537 Eesti teisendeid ilmuvad Eesti imemuinasjuttude antoloogia teises osas.

Muinasjututüüp ATU 313 on levinud üle kogu maailma ja imelise põgenemise süžee on üks vanematest muinasjutumotiividest (EMj I 2009: 533). Samuti on tüübi ATU 313 variandid tavaliselt pikad ja kontamineerunud mitmete teiste jututüüpidega (Uther 2004: 196). Jututüüp ATU 475 on põhiliselt levinud Põhja-Euroopas – Skandinaavias ja Baltimaades ja on sageli kontamineerunud jututüüpidega ATU 650A ja 592 (Uther 2004: 279). Muinasjututüüp ATU 475 on samuti levinud üle maailma ja on kontamineerunud loomamuinasjututüübiga ATU 222B ja muinasjututüüpidega ATU 300 ja ATU 315, kõige sagedamini on aga tüübi 313 sissejuhatuseks (Uther 2004: 314).

Jututüübi ATU 313 jutusüžee on Eestis väga tuntud, esineb 265 erinevat varianti ja üle poole neist on kontamineerunud teiste jututüüpidega (EMj I 2009: 532 – 533). Jututüüpi ATU 537 on tekstikorpuses tunduvalt vähem – 36 erinevat varianti. Eesti teisendites on tüüp ATU 537 on peaaegu alati kontamineerunud jututüübiga ATU 313 („Imeline põgenemine“), olles selle sissejuhatuseks ja mõnikord ka muinasjututüübiga ATU 222B („Hiir ja varblane“). Muinasjututüüpi ATU 475 esineb Eesti Rahvaluule Arhiivis kolmest minu poolt vaadeldust kõige vähem – kõigest 29 varianti. Ka see jututüüp esineb Eesti teisendites nii iseseisvalt kui ka kontamineerunult, viimasel juhul peamiselt tüübiga ATU 361 („Pesemata mees“) (EMj I 2009: 576).

Euroopas on muinasjututüüpi ATU 475 üles kirjutatud põhiliselt üheksateistkümnendal sajandil (Uther 2004: 279). Eesti korpuse teisendid on üldiselt samuti kogutud üheksateistkümnenda sajandi lõpul – kõige varasem üleskirjutus on aastast 1870 ja selle palju kirja Jakob Kaljo (EKS^o 2, 179/81 (11) < Sa). Kolm teisendit on kirja pandud kahekümnenda sajandi esimesel poolel, neist kõige hilisem aastal 1937 (ERA II 158, 234/8 (5) < Jämaja). Jututüüpi ATU 475 on Eestis üles kirjutatud peamiselt Lõuna-Eestis – Paistust ja Vastseliinast, samas on hulk teisendeid pärit ka Amblast.

Muinasjututüüpi ATU 537 on peamiselt kogutud 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Esimese Eesti korpuse teisendi kirjutas üles K. Moks aastal 1878 (H, R 7, 178/88 (6) < Põltsamaa). Samas kõige viimane üleskirjutis pärineb aastast 1962 (EKRK I 40, 309/18 (1) < Maarja-Magdaleena). Sarnaselt muinasjututüübile ATU 475 on ka jututüüpi ATU

537 kogutud peamiselt Lõuna-Eestist. Kõige rohkem erinevaid Eesti korpuse teisendeid on üles kirjutatud Setumaal – üheksa erinevat varianti. Samuti on üle ühe variandi kogutud Tarvastust, Amblast ja Maarja-Magdaleenast.

Jututüüpi ATU 313 on Eestis kogutud 19. sajandi teisest poolest kuni 20. sajandi teise pooleni. Esimene üles kirjutatud Eesti teisend muinasjututüübist ATU 313 on aastast 1869 (EKS 4° 2, 561/6 (1) < Vändra). Viimne üleskirjutis pärineb aastast 1976 (EKRK I 77, 60/5 < Põlva). Sarnaselt jututüüpidega ATU 537 ja ATU 475 on ka seda enim üles kirjutatud Lõuna-Eestis, populaarsemad kihelkonnad on Võnnu, Vastseliina, Helme, Tarvastu ja Setumaa, viimases neist on üles kirjutatud variante kõige rohkem, kokku üheksakümmend seitse erinevat varianti. Populaarne on see olnud aga üle kogu Eesti, sest üleskirjutisi pärineb igalt poolt. Kõiki kolme minu poolt analüüsitud jututüüpe on Eestis kogunud kooliõpetajad, kirjanduslõulased ja rahvaluulekogujad.

Muinasjututüübi ATU 475 variantide puhul saab esile tuua vaid üksikuid piirkondlike või ajastulisi sarnasusi. Pea täiesti puuduvad üleskirjutajaga seotud sarnasused. Näiteks kaks 1894. aastal Paistust kogutud varianti on väga sarnased, mõlemad lood on liitunud jututüübiga ATU 361 ja mõlemas on peategelaseks soldat. Lood on üles kirjutanud J. Leppik ning lugude sarnasuse alusel arvan, et ilmselt on neid esitanud sama informant, kuigi seda pole käsikirjade juurde üles märgitud. Kolme Amblast kogutud variandi puhul ei ole samas võimalik täheldada silmapaistvaid sarnasusi. Samuti ei ole jututüübi ATU 475 Eesti korpuses olevatel variantidel võimalik leida ajastulisi eripärasid. See tähendab, et samal aastal üles kirjutatud teisendid ei ole omavahel sarnasemad kui erinevatel aastatel üles kirjutatud teisendid. Arvatavasti tuleb see sellest, et enamik neist on üles kirjutatud suhteliselt lühikese aja vältel, aastatel 1887 – 1894.

Muinasjututüübi ATU 537 puhul ei ole samuti märgata väga palju piirkondlikke või ajastulisi sarnasusi. Siiski on valdav enamus Setumaal kirja pandud lugudest kontamineerunud loomamuinasjututüübiga ATU 222B „Hiir ja varblane“. Mujal üles märgitud teisendite puhul ei ole joonistu see piirkondlikult välja. Kaks sama üleskirjutaja, Aleksi Kitse, poolt kogutud lugu, on esitatud erinevate informantide poolt ja need pole sarnasemad kui teised sama jututüübi lood. Teisalt kaks N. Sõrmuse

Setumaal üles kirjutatud lugu on väga sarnased, mõlemad lood on pikad ja algavad loomamuinasjututüübiga ATU 222B.

Muinasjututüübis ATU 313 on piirkondlike ja ajastulisi eripärasid mõnevõrra rohkem, sest ka erinevaid variante on märkimisväärselt rohkem. Näiteks sarnaselt tüübiga ATU 537 algavad paljud Setumaal üles kirjutatud lood jututüübiga 222B, mis tuleb ilmselt sellest, et see jututüüp on Setumaal populaarne olnud. Ajastulise eripärasusena saab välja tuua, et kahekümnenda sajandi teisel poolel üles kirjutatud variandid on kas lühikesed (RKM II 158, 478 (22) < Paistu) või neist kumavad läbi informandi kokkupuuted ilukirjandusega, tegelastele on antud nimed ja kasutatud on palju täiendeid ja kujundeid, näiteks „Veike Peetrus ja Suur Peetrus“ (RKM II 100, 177/80 (9) < Võnnu) ja „Vaesed lapsed“ (RKM II 172, 189/212 (50) < Sotši).

2.2 Imemuinasjutu tegelased

Paljud uurijad kasutavad muinasjuttude tegelaste rollideks jagamise süsteemi, sealjuures Satu Apole on olnud eeskujuks Propp ja Holbekile Kõngas-Maranda.

Propp väidab, et nagu on piiratud funktsioonide arv, on piiratud ka neid funktsioone täitvate tegelasrollide hulk ja neid on seitse: 1) kangelase vastane; 2) kinkija, kes annab või loovutab abivahendi; 3) abistaja, kes aitab puudust kõrvalda; 4) kuningatütar ja tema isa; 5) lähetaja/teelesaatja, kes teavitab kangelast jutu alguses probleemist; 6) kangelane ja 7) valekangelane, kes püüab asuda kangelase asemele. Propp rõhutab, et mõnikord täidab üks tegelane ka kaht rolli. (Propp 2003: 79 – 81)

Holbek kasutab rollijaotuseks paradigmaatilist mudelit. Paradigmaatiline mudel varieerib kolme vastandlikku paari: mees – naine; noor – täiskasvanu; rikas – vaene. Rolle on imemuinasjutus kokku kaheksa: 1) rikas noor mees; 2) rikas noor naine; 3) vaene noor mees; 4) vaene noor naine; 5) rikas täiskasvanud mees; 6) rikas täiskasvanud naine; 7) vaene täiskasvanud mees; 8) vaene täiskasvanud naine. (Holbek 1987: 417)

Satu Apo jagab muinasjututegelased rollide järgi kuueks: 1) kangelane; 2) kangelase vaenlane; 3) kangelase võistleja; 4) kinkija; 5) aitaja; 6) kangelase tulevane abikaasa (Apo 1995: 163). Ta märgib ära, et iga tegelane ei saa olla mistahes rollis, aga leiab sarnaselt Proppile, et mõnel juhul võib üks tegelane olla mitmes rollis korraga. (Apo 1995: 166).

Max Lüthi järgi on peategelasi üks, kas kangelane või kangelanna ning kõik ülejäänud tegelased on defineeritavad selle järgi, kuidas nad suhestuvad peategelasega. Lüthi väidab, et olemas on peategelase vaenlased, peategelase abistajad, peategelase partner ja mõnikord ka lihtsalt kontrasti andvad tegelased, kes ei pea muinasjutus isegi aktiivselt tegutsema. (Lüthi 1987: 134 – 135)

Lüthi kirjeldab, et peategelane on sageli isoleeritud, näiteks ainuke laps ja mingil moel teistest erinev. Või siis on peategelane noorim laps või üldse kasulaps. Samuti toob Lüthi välja, et peaaegu alati on peategelane kas väga rikas, näiteks kuningapoeg, või siis vastupidi, väga vaene. (Lüthi 1987: 135 – 136) Ka Lutz Röhrich on esile toonud, et kolmandad lapsed, köögipoisid, karjused ja üldse sotsiaalselt rõhutatud on muinasjuttudes sageli peategelasteks. Ta toob põhjusena välja, et kuna muinasjutte räägiti pigem vaesemas talupoegade, seltskonnas, siis jutustajal ja ka kuulajatel oli lihtsam sellise peategelasega samastuda ja talle kaasa elada. (Röhrich 1991: 185 – 187) Lüthi on kirjutanud ka sellest, kuidas peategelane on alati reisija, ta ei pööra tähelepanu abistavate tegelaste kontekstile või nende võimete päritolule, teda ei huvita, miks maailm tema ümber on selline nagu see parasjagu on. Ta seikleb selles maailmas ja tegutseb vastavalt sellele, mis teda parasjagu ees ootab. (Lüthi 1987: 141)

Üldiselt on minu poolt analüüsitud muinasjututüüpides peaaegu alati olemas kõik erinevad Lüthi poolt välja toodud tegelasvariandid. Tüüpides ATU 313 ja ATU 537 on vaenlaseks kurat ja abistavaks tegelaseks seega kangelanna, kes on siis kuradi tütar või lihtsalt seal vangistuses elav neiu. Samas tüübis ATU 475 on abistavaks tegelaseks hoopis kurat ja vaenlane oleneb variandist. Kui peategelaseks on talupoeg, siis vaenlaseks on mõisnik (H II 43, 855/8 (2) < Äksi); kui keskmes on rätsep, siis vastandub meister (H, Gr Qu, 1 93/6 (4) < Viru-Nigula) või kui tegemist on sõjaväest lahti saanud soldatiga, siis tema vaenlaseks on kindral (E 10537/43 < Paistu).

Peategelane on alati sotsiaalselt madalamal kohal kui talle vastanduv negatiivne tegelane. Ma usun, et selle kaudu edastati sotsiaalseid vastuolusid ja probleeme, tõelise elu negatiivsed tegelased viidi üle muinasjutu maailma, kus neid sai karistada. Satu Apo on, nagu ka eespool kirjas, väitnud, et sotsiaalsete vastuolude kaudu näidatakse viha, kuid ei tehta õhutustööd (Apo 1986: 252). Tegelaste vastandusest on kirjutanud ka Risto Järv kangelase ja vale-kangelase suhtes. Ta toob välja, et vale-kangelase kõrgem sotsiaalne positsioon on võimulolijate vastane kriitika. (Järv 1998: 62 – 64)

Peategelase olemusest, täpsemalt sellest, miks muinasjuttude peategelane on sageli kolmas, rumalana kujutatud vend, on kirjutanud ka Eesti uurija Karoliina Kagovere oma bakalaureusetöös. Ta toob välja erinevate uurijate seisukohad, et tegemist on kollektiivse unistamisega, mille kaudu sai argipäeva elavdada. Ta näitab, et rumalale vennale, keda ei aktsepteeritud teiste poolt, on lihtne kaasa tunda ja ennast temaga samastada. (Kagovere 2007: 15)

Kagovere märgib, et kuigi võiks eeldada, et lollvenna kuju on lohutav seetõttu, et ta hiljem taibukaks osutub, ei selgu see Kagovere materjali hulgast, pigem saab peategelane hiljem lihtsalt kuningaks või troonipärijaks. (Kagovere 2007: 16) Peaaegu sama selgub ka minu poolt analüüsitud materjalist, nendel juhtudel kui kangelaseks on märgitud kolmas vend. Üldiselt on ta nimetatud alguses rumalaks, aga hiljem, muinasjutu lõpus, et rõhutata peategelase tegelikku targaks osutumist. Ta ei päri küll ka kuningriiki, vaid tavaliselt naaseb kangelannaga põrgust ja muinasjutt saab õnneliku lõpu.

Kagovere toob välja, et sageli on kolme venna puhul vastanduseks *tavaline* versus *eriline*. Kaks vanemat venda, keda võiks loo seisukohalt olla ükskõik kui palju, esindavad esimest ja kolmas, rumalaks tembeldatud vend, esindab *erilist*. (Kagovere 2007: 19 – 20) Sellise vastanduse leidsin ka enda poolt vaadeldud materjali hulgast. Erinevaid variante analüüsides tuleb välja, et tegelikult pole kangelane rumal, vaid teistsugune. Temas ilmnevad positiivsed jooned, nagu ausus ja usaldus teiste vastu, mis on pigem naiivsus kui rumalus.

Maria Tatar on kirjutanud, et muinasjuttudes saab lõpuks õnnelikuks just see, kelle puhul see kõige ebatõenäolisem on. Ta rõhutab, et voorused ei mängi selle juures erilist rolli, oluliseks faktoriks on pigem õnn. (Tatar 1987: 87) Minu poolt analüüsitud materjali raamides on see samuti nii. Kangelasel ei ilmne erilisi voorusi, ta läheb põrgusse tööle (ATU 475) või satub sinna oma isa varasema ära lubamise tõttu (ATU 537 ja ATU 313). Kui esimesel juhul võib veel näha voorusena tema kuulelikkust peremehele ja pahade karistamist, siis teisel kahel juhul on puhas õnn, et ta kohutab põrgus olevat tüdrukut, kes tal seal hakkama saada aitab. Kangelannat kohtamata ei saaks mees ka põrgus hakkama. Tegelane, kelle puhul voorusi selgelt näidatakse, on neiu, kes kangelast aitab. Samas tema õnn ei ole nendes jututüüpides keskne, ta eksisteerib, et kangelast aidata.

Jututüübis ATU 475 partner peaaegu alati puudub, samas tüüpides ATU 313 ja ATU 537 muutub abistav tegelane ohust pääsedes peaaegu alati partneriks ning lugu lõppeb kangelanna ja kangelase abielu või lihtsalt õnnelikult elupäevade lõpuni elamisega. Kontrasti andvad tegelased on olemas kõikide tüüpide kõikides variantides, küll aga varieerub see, kes nad on. Mõnikord on nendeks vanemad vennad (näiteks E 9247/63 < Ambla), mõnikord põrgus elutsevad tegelased (E 42028/42 (8) < Tarvastu), mõnikord on esindatud mõlemad.

Proppi ja Apo poolt välja toodud tegelastest on minu poolt vaadeldud jututüüpides selgelt puudu valekangelane ehk kangelase võistleja, üheski variandis ei taha astuda keegi teine kangelase asemele. Kinkija esineb harva iseseisvalt, peaaegu alati langeb see kokku abistaja rolliga, ehk siis abistav tegelane annab ühtlasi kangelasele ka imelise abivahendi, näiteks lõngakera, millega kangelane põrgusse saab (EÜS VII 2121/34 (324) < Väike-Maarja).

Proppi poolt välja toodud roll kuningatütar ja tema isa, mille Apo on võtnud kokku kangelase tulevaseks abikaasaks, esineb just viimases vormis ja ainult jututüüpides ATU 313 ja ATU 537. Teisalt ei ole neile kahele jututüübile omane muinasjutu lõppemine pulmadega ja väga harva lõppeb lugu kuningriigi pärimisega. Pigem on loo lõpus peidetud vihje kangelase ja kangelanna abielule. Nagu ka eespool mainitud, pole jututüübis ATU 475 üldiselt naistegelaske, seega ei ole selles jututüübis ka kangelase tulevast abikaasat.

Röhrich väidab, et imemuinasjutu keskne teema on peategelase õnne otsimine ja lõpuks selle leidmine (Röhrich 1991: 191). Tundub, et jututüübi ATU 475 peategelased seda tegelikult ei ihka. Vähemalt ei väljenda nad seda soovi sellisel kujul. Pigem tahavad nad ellu jääda – mitte olla näljas ja tööd leida, ehk siis täita elementaartasandi vajadusi. Kui need saavad täidetud, saab ka peategelane asuda täielikku õnne otsima. Näiteks mõnel juhul lõppeb lugu sellega, et põrgust tulnud ja kuradi abiga rikkaks saanud peategelane ostab mõisa (näiteks E 31781/91 < Põltsamaa). See viitab justkui mõisa omamisele kui lõplikule õnnele, kangelane pääseb sotsiaalsest rõhutusest ning saavutab võimupositsiooni ja õnne. See näitab omakorda siiski peategelase soovi vaatamata kõigele ikkagi lõpuks õnnelik olla.

Muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 on peategelane üldiselt isa, mõnel harval juhul ka ema (EKnS a, 12/5 < Jõhvi), poolt varem kuradile ära lubatud ning tema otseseks eesmärgiks on põrgus ellu jääda ja sealt pääseda, mõnel juhul ka põrgus olev tüdruk ära päästa. Seega, kuigi üheski minu poolt analüüsitud muinasjututüübis ei lähe peategelane seiklema ja otseselt õnne otsima, võib siiski väita, et lood keskenduvad peategelase õnne leidmisele, tüübi ATU 475 puhul on selleks rikkus ja tüüpide ATU 313 ja 537 puhul partneri leidmine ja abielu.

2.3 Peategelase sugu

Holbek väidab, et pea kõigis imemuinasjuttudes on kaks põhilist tegelast – kangelane ja kangelanna. Üks neist on aga aktiivsem, samas kui teine on suurema osa muinasjutust passiivne. Need lood, kus aktiivseks on kangelane, on Holbeki järgi maskuliinse süžee muinasjutud ja aktiivse kangelannaga lood on feminiinsed. Samas ta selgitab, et selline jagamine pole alati lihtne. Näiteks jututüüp ATU 313 on küll Aarne-Thompsoni kataloogi järgi nimega *The Girl as Helper in the Hero's Flight* ja alguses tundub, et kangelasel on keskne roll, samas lähemal vaatamisel on hoopis kangelanna see, kes figureerib terve muinasjutu, seega muinasjututüüp ATU 313 on feminiinne. (Holbek 1987: 161)

Muinasjututüübi ATU 475 on Holbek määranud maskuliinseks ja see on selgelt nii ka Eesti teisendites. Peaaegu üheski selle jututüübi variandis pole naistegelast. Peategelane on mees, kes käitub Lüthi poolt välja toodud muinasjutu-reeglite kohaselt. Ta on alati sotsiaalselt rõhutatud, vaene ja sageli orb. Sageli pensionita jäänud soldat (E 10537/43 < Paistu) või töötaja jäänud rätsep (E 13330/3 (1) < Audru). Samuti kujutatakse peategelast peaaegu alati uudishimuliku ja usinana, ta teeb laisklemata tööd, aga samas kergitab vaatamata keelule alati katla kaant. Samuti läheb selles tüübis peategelane loo vooluga kaasa, küsimusi küsimata, mis teeb temast reisija, kellena Lüthi peategelast ka kirjeldanud on.

Jututüüp ATU 537 on Aarne-Thompsoni kataloogis tüübinumbriga 553 „*The Raven Helper*“. Selle jututüübi on Holbek määranud maskuliinseks ja see on nii ka Eesti teisendites. Peategelaseks on kuningas, kes leiab haavatud kulli. Loos on küll kolm printsessi, kelle juurde kullina esinenud ja kuningaks moondunud kurat peategelase viib, aga need on kõrvalised tegelased, kellel pole kandvat rolli. Seega peategelane on kangelane ja jututüüp maskuliinse süžeeaga.

Holbek on määranud tüübi ATU 313 feminiinseks. Lähtudes peategelase määramisel Holbeki väitest passiivsuse ja aktiivsuse kohta, tundub lähemal vaatlemisel, et põrguga seotud motiivides on peategelaseks tõepoolest tüdruk, kes mehel ülesandeid täita aitab ja hiljem ta põrgust välja juhatab. Nimelt ei tee kangelane aktiivselt midagi peale tüdruku nõu järgi talitamise. Neiu teeb mehe eest kas töö ära, sooritab kolm võimatuna näivat ülesannet põrgus ja põgenemisel nende mõlema moondamine, või annab selged juhised, kuidas kangelane toimima peaks.

Teisest küljest muinasjututüübi ATU 313 Eesti variantides on negatiivseks tegelaseks peaaegu eranditult kurat, mitte kuri võõrasema või nõid, nagu Holbeki poolt vaadeldud Taani teisendites (Holbek 1987: 427, 436). Vaid mõnel üksikul juhul on viidatud neiu võõrasemale kui negatiivsele tegelasele (näiteks RKM II 80, 360/1 (1) < Setu). Seega ei kehti Eesti teisendites Holbeki väide, et muinasjututüübi ATU 313 kese on kangelase ema ja kangelanna vaheline võitlus poja/armsama armastuse üle (Holbek 1987: 427). Eesti teisendites on kangelanna mõnikord kuradi tütar, aga sugugi mitte alati. Teisalt pole tegelikult vahet, kas negatiivne tegelane on võõrasema või kurat, mõlemad

esindavad halba ja mõlemal juhul teeb aktiivseid tegusid neiu, kes õpetab ja kaitseb kangelast.

Kangelanna tausta aga ei avata, kuulaja ei saa teada, miks ta midagi teeb, kuhu ta läheb ja kust tuleb. Mõnikord öeldakse, et ta on varastatud usklik tüdruk (EÜS VII, 2070/83 (305) < Väike-Maarja) või kuradi tütar (ERA II 115, 89/98 (1) < Urvaste), aga see on ka kõik. Samuti pole lugu jutustatud tema perspektiivist. Lugu on jutustatud kangelase vaatepunktist ja tema puhul ka selgitatakse, miks ja kuidas ta põrgusse üldse satub – peamiselt isa varasema äralubamise tõttu ja mööda maad kõndides (näiteks ERA II 159, 699/705 (6) < Ridala).

Samuti ei tundu kangelanna elul olevat muinasjutu seisukohalt muud eesmärki kui oodata kangelast, keda aitama hakata. Kõik, mis kangelanna teeb, on kangelase hüvanguks, et teda aidata ja lõpuks ta põrgust minema juhatada. Seega usun, et muinasjututüübi ATU 313 Eesti teisendid on feminiinse süžeeaga, sest aktiivseks tegutsejaks on kangelanna, aga kuna lugu ise on ikkagi kangelase elust, siis tema on ka loo peategelane.

Jututüübis ATU 313 on mõnel erandlikul juhul peategelaseks kohe kangelanna ja loos ei olegi ühtegi meest peale kuradi. Sellisel juhul varastab kurat tüdruku, kes põrgus oleva abistava tegelase, vana naise, abiga veenab kulli ennast maa peale tagasi viima (EKRK I 29, 564/9 (16) < Võnnu). Need variandid on kahtlemata feminiinsed ja peategelaseks on neiu.

Satu Apo on välja toonud, et isegi kui kangelannat presenteeritakse aktiivse tegelasena, kes tööd teeb, näidatakse teda sellele vaatamata abituma ja passiivsemana kui mees-peategelast. Kangelanna ei otsi aktiivselt abistavaid tegelasi või imelisi objekte, need satuvad ta teele juhuslikult. (Apo 1995: 168 – 169) Jututüüpides ATU 313 ja ATU 537 leiab kinnitust just viimane, neiu lihtsalt on abistavad imelised esemed, ta pole pidanud nende saamiseks midagi tegema või vähemalt ei selgitata kuulajale, kuidas ta need saanud on.

Soorollistereotüüpidest, mis Eesti imemuinasjuttudes peategelase kujutamisel esile kerkivad, on kirjutanud Kärri-Toomeos-Orglaan. Ta toob välja, et meespeategelaste

puhul hinnatakse aktiivsust, uudishimu, ettevõtlikust ja vaprust. Samas kui kangelanna on sõnakuulelik, abivalmis ja peab oskama talu- ja majapidamistöid. (Toomeos-Orglaan 2001: 222) Sellised stereotüübid kerkivad esile pea igas analüüsitavas variandis. Jututüübis ATU 475 on kangelane uudishimulik ja aktiivne. Tüüpides ATU 537 ja ATU 313 on põrgus olev neiu küll aktiivne tegutseja, aga samas on ta eesmärgiks aidata kangelast – tüdruk on abivalmis ja lahke. Kogu tema tegevus viitab sellele, et kauges tulevikus võiks temast saada hea partner kangelasele.

2.4 Abivahendid

Lüthi juhib tähelepanu ka sellele, et imelised esemed kerkivad muinasjutus esile ainult sel hetkel, kui neid kõige rohkem vaja läheb. Peategelane isegi ei mõtle neile enne ega pärast kasutamist. (Lüthi 1987: 138) Sama on väitnud ka Heda Jason, kes rõhutab veel, et esemed ei käitu, lähe tööle iseenesest, need on olemas kuni peategelane neid vajab. Nende eriskummalisel välimusel või võimel pole muinasjutu seisukohast mingit tähtsust, nad rõhutavad vaid imelist. Jason rõhutab, et imelised esemed on loodud kindlate tegevuste tarbeks, mis on inimeste jaoks loogilised. Nimelt transpordivahendina on kasutusel vaip või voodi, aga mitte õun või mõõk. Esemed hakkavad tööle vaikse käsu või mõnikord isegi peategelase mõtte peale. (Jason 1977: 181 – 182)

See on iga tüübi igas variandis nii, asjad ilmuvad hädaolukorras, kus neid kasutatakse ning pärast neist lihtsalt ei räägita enam, ehk siis tavaline muinasjutu poetikale tunnuslik väljenduslaad. Näiteks jututüübis ATU 475 on selleks peategelasele antav palk, tihti on kurat lubanud peategelasele raha või kulda, sageli nii palju kui mees ära kanda jaksab. Samas peaaegu alati saab peategelane lõpuks palgaks hoopis prahti, enamasti on kasutatud prahi tähistamiseks sõna *pühkmed* (näiteks H II 19, 253/5 (47) < Tõstamaa), mis peategelast pahandab. Ta avastab alles hiljem, tavamaailmas olles, et praht on muutunud järsku rahaks. Tõenäoliselt märgib see väärtuste pöördvõrdelisust maa peal ja allilmas (vrd EMj I 2009: 576).

3. Kurat ja põrgu

3.1 Kuradi ja kangelase kohtumine

Ülo Valgu hinnangul kohatakse kuradit sageli teel ja see on Eesti rahvausus üldse üks tavapärasemaid paiku, kus üleloomulikke olendeid kohata. Eriti kuradi puhul, sest tema ei ole seotud ühegi loodusvaldkonna ega konkreetse paigaga. (Valk 1998: 179) Ristteede olulisusest folklooris on kirjutanud ka Martin Puhvel, kes juhib tähelepanu sellele, et ristteed on olulised nii religioonis kui ka folklooris (Puhvel 1989: 15 – 16)

Imemuinasjuttudes, vähemalt minu poolt vaatluse all olevates tüüpides, kohatakse kuradit küll mõnikord teel, aga samas on kurat seotud väga otseselt oma kindla elupaigaga – põrguga. Kurat viib peategelase oma koju, põrgusse, kus viimane peab sooritama erinevaid ülesandeid. Jututüüpides ATU 313 ja ATU 537 on selleks erinevad talutööd, millel on üleloomulikud aspektid. muinasjututüübis ATU 475 on ülesandeks valvata katlaid, kus sees on peategelasele halba teinud inimesed ehk siis negatiivsed tegelased.

Tavaliselt kohtuvad jututüübis ATU 475 kurat ja peategelane metsas, kus viimane üldiselt muretsedes ringi kõnnib. Samas on ka erandeid, näiteks ühes Põltsamaa variandis (H II 59 521/4 (2)) viivad hoopis halli kuuega mehikesed soldati põrgusse ja kurat ilmutab ennast alles seal. Enamasti on kuradi ja peategelase kohtumine pealtnäha juhuslik, justkui jalutatakse üksteisele vastu ja kurat alustab peategelase sulaseks kauplemist. Siiski võib aimata, et kuradi jaoks pole kohtumine juhuslik, ta teab, et kangelasel on mure.

Muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 toimub esmane kokkupuude kuradiga samuti metsas – kangelase isa leiab tavaliselt linnuks moondunud kuradi, kes esineb kuningana. Kurat petab välja lubaduse saada kangelane enda teenistusse. Seega teine kokkupuude kuradiga – kangelase ja kuradi kohtumine on juba ette määratud. See ei toimu enam ilmtingimata metsas, mõnikord läheb kurat poisile järgi (E 10324/49 < Viljandi), sageli aga otsib poiss ise lahendust, kuidas lubadusest kinni pidada või sellest pääseda ja küsib targalt nõu, kes juhatab ta vanapagana tütardeni (H III 14, 362/75 < Viljandi).

Kõikide tüüpide puhul on seega tavapärane, et kurat on peaaegu alati esmase kontakti otsija. Väga harva mõtleb peategelane ise, et ta tahaks minna just põrgusse teenima (E 12129/39 (2) < Ambla). See on tavapärane muinasjutu poeetika, nagu ka Lüthi on väitnud, et peategelane on tegelikult loos reisija, kes läheb asjadega kaasa (Lüthi 1987: 141).

3.2 Kuradi olemus

Kuradil on palju ilmumiskujusid ja ta esineb paljudes erinevates motiivides (Drascek, Frenschkowski 2010: 394). Ka Sabine Wienker-Piepho on välja toonud, et kurat on populaarne tegelane. Wienker-Piepho väidab, et kuradi mõte muinasjuttudes on vastanduda õndsale muinasjutu-maailmale ja ta võidetakse alati loo lõpus. (Wienker-Piepho 1994: 8)

Satu Apo juhib tähelepanu sellele, et muinasjuttudes olev kurat ei ole kaugeltki mitte kristlik kurat. Apo sõnade järgi eksisteerib muinasjuttudes vähemalt neli erinevat tüüpi kuradit. (Apo: 1995: 225) Esimene kuraditüüp on deemonlik koletis. Seda tüüpi iseloomustab noorte naiste röövimine ja kristlaste tapmine ning tema välimuse kohta ei öelda tavaliselt midagi. Tavaliselt elab see kuraditüüp kauges lossis, mis on sügaval metsas või mere põhjas. Kangelane võidab teda tavaliselt imelisi esemeid kasutades. (Apo: 1995: 225)

Teine kuraditüüp on vaenulik maaomanik. Ta elab majas oma perekonnaga – kuradil on naine ja mitu tütart, ja selle ümber on põllud ja tavaliselt ka loomad, vähemalt hobune. Kangelane on huvitatud kuradi varast, tütardest või mõlemast ning võidab teda julguse ja kavalusega. Kolmas kuraditüüp on põrgu valitseja. Tema elab kaugel põrgus, millel on hästi-valvatud sissepääs ja kus elab palju väikseid deemoneid. Peategelane küsib või nõuab temalt imelist objekti ning kurat ei tee talle halba, vaid vastupidi, aitab kangelast. Neljas, kõige harvemini ilmuv, kuraditüüp on idiosünkraatiline deemon, kes ilmub kangelasele puukännu või väikse musta näoga mehena. Satu Apo väidab, et ainult

kolmas kuradikuju, kurat kui põrgu valitseja, kannab endas mõningaid usundile viitavaid tunnuseid. (Apo: 1995: 226)

Muinasjututüübis ATU 475 ei ole kurat negatiivne või naeruvääristatud tegelane, tal on jutus peategelast toetav ja abistav funktsioon. Kurat annab peategelasele töö ja pärast tasub õiglaselt palga. Teda on kujutatud õiglasena, halvad inimesed põlevad põrgukateldes, aga kuna loo peategelane on positiivne, siis teda kurat aitab. Seega on tegemist Apo poolt välja toodud kolmandat tüüpi kuradiga, põrgu valitsejaga. Samas ei tuvastanud ma üheski muinasjututüübi kuradis pea ühtegi viidet religioosusele. Tavaliselt pole seal suurt sissepääsu ega deemoneid, millele Apo viitab, pigem on põrgu erinevates lugudes lihtsalt üks koht, kuhu kõnnitakse (E 6310/2 (3) < Tõstamaa) või sõidetakse (näiteks H II 38, 213/8 (1) < Haljala). Materjali põhjal kuulub ATU 475 kurat põrgu valitseja tüübi alla.

Järgnevalt vaatlen kahte teist muinasjututüüpi, ATU 313 ja ATU 537, koos, sest viimane on Eesti aineses peaaegu alati liitunud jututüübiga ATU 313 ja neis neljas variandis, kus seda pole, ei ole ka kuradit. Kurat ilmub jututüübi ATU 537 variantides alati loo teises pooles, jututüübi ATU 313 osas. Neis kahes jututüübis on kurat selgelt negatiivne tegelane, kes tahab peategelasele halba. Kurat on üldiselt peategelase ta isalt juba välja petnud ning kangeline jõuab sinna abistava tegelasega, näiteks juhatab ta kohale mõni kuradi tütardest. Peategelane põgeneb nendes lugudes kuradi tütre/põrgus elava tüdrukuga, olles eelnevalt sooritanud kolm talutöödega seotud ülesannet. Samas ei võida peategelane kuradit otseselt kavaluse ega julgusega, vaid täielikult tänu eelnevalt põrgus olnud tüdrukule, kes aitab teda igati (näiteks E 42028/42 (8) < Tarvastu). Kuna Apo ei ole väitnud, et piirid kuraditüüpide vahel paindumatud oleks ja segunemine on paratamatu, siis muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 on kuraditüübiks siiski vaenulik maaomanik.

Ülo Valk on analüüsinud usundilist ainet – muistendeid, memoraate ja uskumusteateid. Samuti rõhutab Valk, et kurat on omapärane üleloomulik olend, kuna temaga seostub rahvapärimust, mis pole usundilise sisuga. (Valk 1998: 15) Ülo Valk leiab, et deemonlikud olendid rahvausus võiks jagada ilnumisvormi järgi neljaks: antropomorfne, zoomorfne, fantastiline ja esemeline või loodusvormiline (Valk 1998:

20). Peaaegu sarnast jaotust on soovitanud ka Lutz Röhrich, ehk siis nelja kategooriat üleloomulikele olenditele – inimene, loom, asi ja ebamäärane kuju (Valk 1998: 20).

Valk väidab, et kuradi fantastiline vorm on segu antropomorfsest ja zoomorfsest kuradist, ehk siis tegelane nii inimlike kui loomsete väliste tunnustega. (Valk 1998: 148) Jututüüpides ATU 475 ja ATU 537 esineb kurat peaaegu alati alguses kellegi teisena – linna või kuningana (tüüp ATU 537), vanamehena (tüüp ATU 475). Alles oma maailmas, põrgus muudab ta oma kuju, näiteks on jututüübi ATU 475 puhul tavaline, et alles põrgus saab kangelane aru, et ta kuradile sulaseks on sattunud. Samas pole väliseid tunnuseid sageli lahti jutustatud, nii et pole alust arvata, et ta igal juhul põrgus karvaseks või loomseks muutuks.

Kristlikus käsitluses on kuradi mõjuvõimu all paganad, kirikust väljaheidetud ja ka usust taganenud. Seega kristlik kurat hõlmas endas nii moraalselt kui ka füüsilist kurjust, ahvatledes kristlasi patule ja olles ka agressiivselt vägivaldne. (Valk 1997: 69, 74) Jututüübis ATU 475 ei ole ta kumbagi – ei ahvatle peategelast patule ega ole ka vägivaldne. Muinasjututüüpides ATU 537 ja ATU 313 ei ahvatle kurat küll kedagi patule, aga vägivaldseks võib teda lugeda sellegipoolest. Enamikel juhtudel on ta eesmärgiks siiski kangelane ära tappa, mitmel juhul selleks, et ta pealuu oma uue lossi alla matta (EKS 4° 4, 218/7 (1) < Pilistvere).

Kui kristlikus maailmapildis kujutatakse kuradit karvase keha, seakihvade ja kongus ninaga (Valk 1997: 123), siis ka jututüübis ATU 475 on teda kujutatud sarnaselt. See tuleb ilmsiks nendes variantides, kus jutustaja on kuradit tema loomulikus olekus kirjeldanud. Valk põhjendab kuradi kujutamist sellisena kristlasele kohase viha ja põlguse kuradi kui kardetava vaenlase vastu (Valk 1997: 124). Kuigi jututüübis ATU 475 on kuradi puhul tegemist abistajaga, mitte vaenlasega, siis on tõenäoline, et jäi kehtima kujutamise järjepidevus, ning iseloomuomadustele vaatamata kujutatakse kuradit sarnaselt.

Teisalt muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 kujutatakse kuradit harva karvase või üldse loomsena, enamikel juhtudel on kuradist loodud kuvand kui inimesest või on jäetud see kuulaja fantaasia hooleks – kuradi välimust ei kirjeldata. Kuigi näiteks 1963. üles kirjutatud variandis kirjeldatakse kuradit pikalt – ta on kole, must ja karvane;

punaste hammaste, siku sarvede ja sabaga (RKM II 172, 189/212 (50) < Sotši), selline kirjeldamine on aga pigem erandlik kui reegel. Pigem on lisatud mõni üksik iseloomulik tunnus, näiteks kongus nina (EKRK I 29, 564/9 (16) < Võnnu).

3.3 Põrgusse jõudmine ja sealt pääsemine

Stith Thompson väidab, et ilmselt enamikes euroopa muinasjuttudes on kujutatud kolme maailma, keskmist inimeste maailma ja siis ühte, mis jääb sellest üles poole ja teist, mis alla, aga võib olla kujutatud ka ainult kahte neist. Ta rõhutab, et maailmade vaheline vahemaa ei pruugi olla kuigi kauge – maa alla võib saada kõiega laskudes või ühe ööga võib kasvada puu taevasse. (Thompson 1977: 147)

Thompson kirjeldab, kuidas mõnikord on selge, kas peategelane reisib maa alla, põrgusse, või maa peale, taevasse. Mõnikord on liikumise suund ainult aimatav ja mitte otse välja öeldud. Ta rõhutab veel, et isegi kui kangeline liigub näiteks üle vee, sirgjoones, võib see ikkagi märkida liikumist allilma. (Thompson 1977: 147) Heda Jason väidab, et muinasjutt toimub aga kahes kohas, peategelane alustab oma seiklust inimeste maailmas, aga defineerimata kohas, nimelt muinasjutu maailm on justkui saar kahe maailma vahel. (Jason 1977: 199)

Jasoni sõnade kohaselt on inimeste maailm ja muinasjutu maailm eraldatud vertikaalse või horisontaalse teljega. Muinasjuttudes on tegu horisontaalse teljega kui kahe maailma vahel on palju tühja maad. See tähendab, et peategelane peab ühest maailmast teise saamiseks kõndima pika aja vältel pika maa või kasutama selleks mõnd imelist eset, näiteks lendavat vaipa. (Jason 1977: 199) Muinasjututüübis ATU 537 on peamiselt selleks transpordivahendiks kull, mõnikord ka kotkas (E 42028/42 (8) < Tarvastu), kaaren (E, 17794/809 (9) < Ambla), vares (ERA II 159, 699/705 (6) < Ridala) või on lihtsalt kasutatud sõna *lind* (ERA II 115, 89/98 (1) < Urvaste). Muinasjututüübis ATU 475 üldiselt peategelane kõnnib selle maa omal jalal ära, kas siis koos kuradiga või üksinda.

Vertikaalne telg tähendab Heda Jasoni järgi seda, et läbitav maa on küll lühike, aga ohtlik. Muinasjutu maailm asub all- või ülevalpool inimeste maailma ning nende vahel liikumiseks tuleb näiteks ronida alla kaevust või üles kõrgest puust. (Jason 1977: 200) Minu poolt analüüsitud muinasjututüüpides asus põrgu peaaegu eranditult loogilises kohas ehk inimeste maailmast all pool. Sinna saab peamiselt kaevust, trepist või lihtsalt august alla minnes.

Heda Jason väidab, et mõlemad teljed on ühtviisi müstilised ning selleks, et peategelane sinna saaks, tuleb mõnel muinasjutumaailmast pärit tegelasel talle teed juhatada (Jason 1977: 200). Muinasjututüübis ATU 537 on selleks abistavaks tegelaseks kõige sagedamini hall vanamees või siis tüdruk, kes hiljem ka põrgus abiks on. Samas jututüübis ATU 457 sellist tegelast tavaliselt ei ole, keegi ei juhta teed, vaid peategelane kõnnib sinna juba koos kuradiga.

Sageli eksisteerivad, vähemalt jututüübis ATU 313, mõlemad teljed – nii vertikaalne kui ka horisontaalne (näiteks H II 29 137/49 < Tartu ja EÜS VII 2070/83 (305) < Väike-Maarja). Tihti juhatab tark või hall vanamees peategelasele kätte tee, mida mööda kõndides jõuab kuradi luikedeks moondunud tütarde pesemiskohani, mis on juba imeline maailm. Seal nõuab kangelane välja tee päris põrgusse ja tüdruk annab talle kera, mille järgi minna. Need mõlemad liikumisviisid on horisontaalsed. Kui peategelane jõuab lõngakera juhatud tee lõppu, ootab teda seal kaev või auk, kust läheb trepp alla, seega liikumissuund muutub horisontaalsest vertikaalseks. Ei saa väita, et kahe maailmavaheline liikumine algab alles augu juures, sest juba enne seda on kangelane jõudnud muinasjutumaailma, kus kehtivad muinasjutu reeglid – neiud heidavad supluseks maha luigesuled, imeline lõngakera juhatab teed. Seega üks liikumissuund ei välista teist ja need eksisteerivad ka koos.

Lisaks kirjeldab Jason seda, kuidas maailmade vaheline telg loob nende kahe vahele justkui barjääri ning näitab, et need kaks maailma ei segune omavahel (Jason 1977: 223). Materjali põhjal selgub, et muinasjutu maailm tõesti alati ei segune inimeste maailmaga, näiteks kui jututüübis ATU 537 peab peategelane taltsutama hobuseks moondunud kuradi, kellega ratsutatakse kaugele, pole ohtugi, et jõutaks tagasi inimeste maailma (H I 5, 173/84 < Hargla).

Maailmade vaheline telg on aga kindlasti mõtteline ja paindlik, kuna peategelane sageli kõnnib sinna, siis märk kohale jõudmisest ei ole alati selge. Kui just pole kirjeldatud põrguvärvaid, millest läbi minnes algab põrgu, on piir hägune. Peategelane jõuab küll näiteks kuradi lossini, aga seda ümbritsev maa on samuti muinasjutu maailm. Samuti saab kahe maailma segunemiseks lugeda seda, kui kangelane ja kangelanna põrgust põgenevad ja jõuavad tagasi inimeste maailma, siis tüdrukul jäävad mõnikord imelised võimed alles, seda eriti juhul kui jututüüp ATU 313 jätkub „Unustatud mõrsja“ episoodiga (varasemas, Aarne-Thompsoni kataloogis oligi eristatud eraldi tüübiks, AT 313C).

Jason juhib tähelepanu ka sellele, et ümbritsev ruum muinasjuttus võib muutuda, näiteks ei saa kaevust alla minnes pärast üldiselt sama teed üles tagasi, tuleb hoopis lennata imelise linnuga (Jason 1977: 200). See on tõepoolest nii, minu poolt vaadeldud muinasjuttudes saab sama teed mööda tagasi minna ainult jututüübis ATU 475, seal peategelane üldiselt läheb omal jalal põrgusse ja samamoodi tuleb ta sealt ka ära, peaaegu kunagi pole kirjeldatud raskusi, mis sellega kaasneks.

Muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 on sootuks teisiti, nendes kahes erineb põrgusse jõudmine alati põrgust pääsemisest. Esiteks juba selle poolest, et põrgusse läheb kangelane enamasti üksinda ja kangelanna on juba põrgus ees. Kui põrgusse minnes kasutab peategelane kõige rohkem ühte imelist objekti, kera, mis teed näitab, siis põrgust põgenemine on üles ehitatud kolmele imelisele esemele või moondumisele. Samuti on põgenemise juures tajutav muinasjutu ruumi muutus, isegi kui kangelane on läinud põrgusse vertikaalses suunas, konkreetselt maa alla, siis põgenetakse alati horisontaalses suunas, mööda maad.

Ruumi muutust märgib mõnes teisendis ka see, kuidas põrgusse sisenedes tuleb minna läbi väravast, samas põgenedes pole sellel väraval enam mingit tähtsust ja minnakse lihtsalt edasi. Mõnikord polegi liikumise suunale antud muid vihjeid kui lingvistilisi, näiteks on öeldud, et *poiss läks* või *kurat viis*. Sellised konstruktsioonid vihjavad horisontaalsel teljel liikumisele ja on eelduspärane, et kui oleks silmas peetud mõnda imelist liikumisviisi, siis sellele oleks ka tähelepanu juhitud.

Holbeki kohaselt on põgenemise staadiumid Taanis: 1) tüdruk muutub põõsaks, poiss roosiks peale; 2) tüdruk muutub kirikuks, poiss õpetajaks sinna sisse; 3) tüdruk muutub järveks, poiss pardiks peale (Holbek 1987: 519). Eesti teisendites on need enamikel juhtudel samad, esineb varieeruvusi, aga mitte palju, näiteks võib tüdruk muutuda ussiks ja poiss kiviks (H II 19, 53/7 < Tõstamaa).

Muundumise eesmärgiks on ennast tagaajajate eest peita, algul on nendeks põrgu elanikud, kolmandal juhul juba kurat ise. Reeglina ei muutu põgenedes neiu ja noormees mitte ise, vaid tüdruk muudab asju selja taha visates loodust enda taga, kõigepealt tekitab mäe, siis metsa ja lõpuks järve, millest tagaajaja, kurat, läbi ei saa (H II 21, 613/9 < Tori). Siinkohal tuleb taas rõhutada, et imelised teod teeb ära kangelanna, temal on kaasas asjad, mida selja taha visata, või võime ennast ja poissi moondada. See aga, kus põgenemisel läheb piir muinasjutu maailma ja inimeste maailma vahel, jääb segaseks. On selge, et lõpp-punkti ehk kodupaika jõudes on naasetud inimeste maailma, kuigi ilmselt on piir kusagil kolmanda pääsemise ja kodu vahel.

3.4 Põrgu kujutamine

Röhrich väidab, et inimesed on oma ümbruse, keskkonna, sageli üle kandnud muinasjuttudes. Nimelt on niiviisi inimestel lihtsam kuulnud kujutleda endale tuntud paikadesse. (Röhrich 1991: 179 – 180, 194 – 195) Seda väidet võib tõeks pidada kõigi minu poolt vaadeldud muinasjututüüpide variantide kohta. Muinasjuttudes loodud pilt kujutab kas talu või mõisa, mida inimesed oma silmaga näinud ja mida nad tunnevad. On usutav, et neil puudus selge ettekujutus suuremast toredusest kui mõis. Isegi kui on kasutatud sõna *loss*, siis on kujutluspilt sellest kui mõisast.

Ülo Valk väidab, et kristliku ettekujutuse järgi on põrgu demonite elupaik ja vangla, kus taevast minema aetud inglid koos patuste inimestega karistust kannavad (Valk 1994: 165). Muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 ei kujutata põrgut sellisena. Seal pole hirmus ja seal pole karistust kandvaid hingi. Pigem on põrgu igapäevane talu- või mõisaõu. Ainsana võiks mõne variandi puhul sellist käsitlust märgata jututüübis ATU

475, kus kateldes põlevad kolm peategelasele halba teinut. Kuna aga üldiselt ei avata, kas seal on veel katlaid ja karistust kandvaid inimesi, siis ka siin jääb üldmulje pigem põrgust kui talu- või mõisahoovist.

Muinasjututüübis ATU 537 on põrgut üldiselt kirjeldatud vähe või siis puudub kirjeldus üldse. Näiteks üks erandlikumaid põrgu kirjeldusi on 1894. aastal Amblas üles kirjutatud variandis (E 9247/63 < Ambla). Seal viidatakse põrgule kui lagendikule, kus on suur kuldne loss, mille väravat valvad kaksteist karu. Seal on maitsev toit ja hea viin. See on olemuslikult eriline kirjeldus, aga ka terve see teisend on erineb ülejäänud korpusest, see juba ei alga haavatud linnu leidmisega, vaid kolm venda otsustavad ise põrgusse kuradi tütreid vaatama minna.

Tüübis ATU 537 tuleb põrgu olemus välja pigem kaudselt, läbi selle, millised on peategelase ülesanded, näiteks kasvatada vilja või taltsutada hobust. Seega kumab selgelt läbi sarnasus põrgu ja mõisakompleksi vahel – juttu on suurest majast, tallidest ja viljapõldudest. Kõik on ilus ja külluslik, samas detailidesse ei süüvita.

Jututüübis ATU 475 on põrgu kirjeldusi mõnevõrra rohkem kui tüübis ATU 537 ja need erinevad üksteisest rohkem. Põrgule viidatakse kui kurvale ja koledale kohale (H I 1, 284/92 (5) < Ambla) või siis hoopis kui suurele kuldsele ja imelisele lossina (E 12129/39 (2) < Ambla). Suurem osa kirjeldusi kujutavad põrgut aga lihtsalt ühe suurema talukompleksina. Ülo Valk on kirjutanud mõisnikuna kujutatud kurat hakkas üheksateistkümnenda sajandi teisest poolest omandama üha enam taluperemehe tunnuseid. (Valk 2008: 59) Seetõttu varieerub ilmselt ka põrgu kujutamine mõisa või taluna.

Jututüübis ATU 313 on erinevaid kirjeldusi palju rohkem, see tuleb kindlasti ka sellest, et analüüsitud variantide arv on palju suurem. Näiteks viidatakse põrgule kui suurele uhkele talule, kus palju hooneid reas (H III 14, 362/75 < Viljandi ja EK RK I 29 564/9 (16) < Võnnu) või siis on põrgut kujutatud ilusa suure kuningriigina (EK RK 40, 309/18 (1) < Maarja-Magdaleena). Sageli antakse ka hinnangulisi selgitusi, näiteks vana või kole ja poollagunenud (H II 21, 613/9 < Tori).

Tüübis ATU 313 leiab ka pikemaid ja värvikamaid kirjeldusi, näiteks on ühes 1980. aastal üles kirjutatud teisendis põrgut pikalt kirjeldatud. Seda on kujutatud suure rohetava lagendikuna, kus lilled õitsevad ja puud kasvavad. Keset lagendikku voolab jõgi, kus kuradi tütreid suplevad. (H II 29, 137/49 < Tartu)

Sageli tunneb peategelane muinasjututüübis ATU 313 põrgu ära selle järgi, et see on inimtühi (H II 29, 137/49 < Tartu) ja kangelane ei näe hingelistki (H I 10, 412/5 (13) < Vastseliina). Mõnikord on olemas ka konkreetne värv, millest tuleb läbi minna. See on kaitstud loomade, näiteks karude poolt (E 9247/63 < Ambla), või imelise objekti, näiteks suure kiviga, mida peab sõnu lausudes kolm korda vasaku jalaga lööma (H II 67, 61/113 < Koeru).

Jututüübis ATU 475 tuleb kohati välja viha mõisa vastu ja arvamus, et ega seal hullem ikka ole kui mõisa teenistuses (E 12129/39 (2) < Ambla). Sellist arvamust rõhutab ka peategelase sage tõdemine, et põrgus ei ole halb olla, teenistus on hea (H I 1, 284/92 (5)). Kuna peategelane on sotsiaalselt rõhutatud ja elu hammasrataste vahele jäänud, siis on arusaadav, et ta otsib midagi uut ja tema jaoks tundub uudne põrgu parema variandina kui pettumust valmistanud mõis. Tundub, et selles jututüübis mõis ja põrgu vastanduvad üksteisele ja maa-alune maailm esindab positiivset.

Jututüüpides ATU 313 ja ATU 537 ei viidata põrgule kui mõisale nii otseselt, aga mulle tundub, et just nendest tüüpides kujutatakse põrgut mõisana. Juba kuraditüübiks on vaenulik maaomanik, kes oma olemuselt meenutab mõisnikku. Sellest, et Eesti folklooris on kujutatud mõisasaksa kuradina, on kirjutanud ka Ülo Valk (Valk 2008: 59). Samuti annab kurat kangelasele üle jõu käivaid ülesandeid, mida võib pidada sümboliks raskele tööle, mida talupojad mõisas tegema pidid. Tundub, et muinasjutumaailmas eksisteeriv tüdruk, kes aitab kangelasel ülesandeid sooritada, on abi, mida lugusid jutustavad talupojad soovisid, aga ei saanud.

3.5 Keelud ja kohustused põrgus

Jututüübis ATU 475 on kõikidele Eesti teisenditele omane, et kurat keelab kangelasel kateldes vaadata ja peategelane eksib alati selle keelu vastu. Üldiselt ei järgne keelust üle astumisele karistust, sest loo peategelane avastab, et kateldes on inimesed, kes on talle halba teinud ja lisab hoopis puid. Ainult ühes Rakverest kogutud teisendis (E 42761/5 (1)) lõppeb lugu sellega, et mees tahab katlas olevaid inimesi aidata, aga ei suuda neid sealt välja tõmmata.

Ühel juhul on keeluks ka majas püsimine (H I 8 486/94 (17) < Vastseliina) ja ainult ühes teisendis laseb loo kangelane kateldest inimesed välja, kurat üritab teda karistada, aga mehel õnnestub ta üle kavaldada (E 10537/43 < Paistu). Lisaks käib jututüübis ATU 475 peaaegu alati põrgusse sulaseks minemisega kaasa ka keeld ennast pesta või kasida seal veedetud aja jooksul, see motiiv on pärit muinasjututüübist ATU 361 „Pesemata mees“. Seega sageli muutub peategelane oma teenistuse lõpuks sama mustaks ja karvaseks kui kurat ise.

Muinasjututüübis ATU 537 keelab kuningaks moondunud kurat vaadata kangelase isal imelisse karpi/laekasse, mees eksib selle vastu alati ja tulemuseks ongi kogemata poja kuradile lubamine, et mees koju saaks. Seega selles jututüübis on keelust üle astumine eelduseks, et kangelane üldse põrgusse satuks. Kui jututüüp ATU 313 algab tüübiga ATU 537, siis on seal sama keeld, mille vastu eksitakse – laegast mitte avada.

Kurat annab jututüübis ATU 313 mõnikord poisile kõikide tubade võtmed, aga keelab ühte neist minna (näiteks S 132, 18913/30 (1) < Setu). Kangelane astub sellest keelust üle ja leiab toast loomaks moondatud kuningatütre, kes hiljem aitab tal kuradi antud ülesandeid täita ja kellega loo lõpus koos põgenetakse. See on omane peamiselt Setumaal üles kirjutatud variantidele.

Üksikutes variantides on kangelasel ka keeld rääkida, enne kui kõnetatakse ja sellega käib tavaliselt kaasas ka keeld kuradi paljakäsi puudutada, tuleb kasutada raudkinnast (E 18461/71 (1) < Viljandi). Sellistest keeldudest ei astu peategelane kunagi üle, raudkindata kätlemine tähendaks kuradi rammu tõttu kindlat surma ja loata rääkimine ilmselt liigset pahameelt. Viimast saab seletada ka erinevatel sotsiaalsetel astmetel

olemisega. Kuradit kui mõisniku sümbolit ei tohi otse ja omavoliliselt kõnetada, sest ka tõelise mõisniku puhul on see keelatud. Ülejäänud keeldude puhul tundub, et loo edenemise seisukohast on oluline, et keelust üle astutaks, muidu ei saaks lugu edasi minna, seda just eriti jututüübi ATU 537 puhul.

Muinasjututüübis ATU 475 on peategelase ülesanne pörgus alati sama, peategelane peab katelde all olevat tuld hoidma. Üldiselt on katlaid kokku kolm, harvemal juhul ka kaks või üks. Jututüüpides ATU 313 ja ATU 537 peab kangelane sooritama kolm tavainimesele üle jõu käivat ülesannet ja tavaliselt hiljem kolmel katsel ära tundma moondatud vanapagana tütarde hulgast selle tüdruku, kes teda aitas. Üldiselt on ülesanneteks, mis sooritada tuleb: teha ühe ööga õlut või toita täitmatuid loomi; ehitada sild, tee või laev; taltsutada hobune, kes tegelikult on loomaks moondunud kurat. Viimane neist on kõige kinnistunud ja esineb kõige sagedamini. Neiud on tavaliselt moondatud lindudeks, hobusteks, ühesugusteks naisteks, aga siin on varieeruvus päris suur.

Kokkuvõte

Jututüübid „Imeline põgenemine“ (ATU 313), „Lend tänuliku kotka seljas“ (ATU 537) ja „Põrgu katlakütja“ (ATU 475) on imemuinasjutud, milles kujutatakse rohkemal või vähemal määral kuradi ja tema elupaika, põrgut. Eesti Rahvaluule Arhiivi tekstides on esimene neist selgeks kõige populaarsem – seda on üle nelja korra rohkem kui kahte teist kokku. Kõiki jututüpe on kogutud enim Setumaalt, aga teiseid on pärit üle kogu Eesti. Minu töö eesmärgiks oli tuua välja, kuidas kujutatakse nendes jututüüpides kuradi ja põrgut ning analüüsida, mida nende kaudu sümboliseeritakse.

Kuradi kujutamise osas on jututüübid vastandlikud, muinasjututüübis ATU 475 on kurat abistava tegelase rollis, Satu Apo eristatud kuradi eri tüüpide järgi on tegemist põrgu valitsejaga. Kurat soovib kangelasele head, ta võtab mehe endale sulaseks kui ühiskond on ta hüljanud ning hiljem maksab ära ka kokkulepitud palga. Kuradi kirjeldamisel on mõnel juhul kasutatud loomseid tunnuseid, aga mitte alati.

Tüüpides ATU 313 ja ATU 537 on kurat negatiivne tegelane, vaenlane, keda tuleb õnneliku lõpu tarbeks võita. Nende puhul on Apo jagamise järgi tegemist vaenuliku maaomanikuga. Kurat on vägivaldne, üldiselt on ta sooviks kangelane ära tappa, mitmel juhul selleks, et viimase pealuu oma uue loss nurgakiviks matta. Kuradi välimus jäetakse sageli kuulaja fantaasia hoolde või on teda kujutatud inimese välimusega. Siiski esineb ka erandeid ja pikemaid kirjeldusi kuradi loomsetest tunnustest.

Peategelane on alati sotsiaalselt madalamal positsioonil kui tema vaenlane. Jututüübis ATU 475 on selleks katlas keev tegelane, keda kujutatakse kindrali või mõisnikuna. Jututüüpides ATU 537 ja ATU 313 on negatiivseks tegelaseks kurat, kes on mõisniku prototüüp. Sellise vastanduse abil näidatakse sotsiaalseid ebakõlasid ja antakse edasi võimulolijate-vastast kriitikat. Muinasjutus saab karistada tegelasi, kelle vastu tõelises elus võimetud ollakse.

Kangelane kohtab kuradi peaaegu alati metsas ja üldiselt on vanapagan esmase kontakti otsijaks. Harvadel juhtudel mõtleb peategelane ise, et tahaks minna põrgusse teenima. Jututüüpides ATU 313 ja ATU 537 on sage, et peategelane otsib abi abistavalt tegelaselt,

kuidas põrgusse jõuda. Lood toimuvadki kahes maailmas – tavalises ja muinasjutu maailmas. Peategelase liiklemine nende vahel on tüüpides sarnane.

Jututüübis ATU 475 peategelane tavaliselt kõnnib põrgusse ehk siis tegemist on liikumisega mööda horisontaalset telge. Jututüüpides ATU 313 ja 537 on vertikaalne ja horisontaalne telg rohkem omavahel põimunud, kangeline vahetab sageli liikumise suunda ühelt teiselt. Samuti muudab muinasjutu maailm oma ruumi, muinasjututüüpides ATU 313 ja ATU 537 ei lähe peategelane tagasi samal viisil, sama telge mööda, kuidas ta põrgusse jõudis. Tüübis ATU 475 kangeline üldiselt liigub sama telge mööda, aga ta ka ei põgene põrgust. Teises kahes jututüübis kangeline põgeneb koos kangelannaga, ning seda tehakse kasutades imelisi objekte või ennast loodusnähtusteks moondades.

Kõigis kolmes tüübis kujutatakse põrgut lossi-, mõisa- või taluõuena. Eelduspäraselt puuduvad põrgu kujutamises viited kristlikule kujutluspildile. Tüübis ATU 475 on seal küll katlad, millel kangeline tuld all peab hoidma, aga see on ka kõik. Ettekujutus põrgust tuleb välja kaudselt, läbi selle, milliseid ülesandeid peategelane põrgus sooritama peab – jututüüpides ATU 313 ja ATU 537 on nendeks sulase talutööd, millel on juures imeline aspekt, neid ei tohiks olla inimesel võimalik nii kiiresti kui nõutud, sooritada. Leidub ka pikemaid kirjeldusi, aga need on pigem erandlikud.

Igas jututüübis on olemas negatiivse tegelase poolt antud keelud ja käsud, millele kangeline peaks alluma, aga mille vastu ta alati eksib – keeldudest üle astumine on loo edasimineku seisukohalt hädavajalik. See ei kehti ainult nendel juhtudel kui keelajaks on abistav tegelane, ta keelab kuradiga loata rääkida ja kangeline ei teegi seda. Need keelud pole mõeldud üle astumiseks vaid jälgimiseks.

Jututüübis ATU 475 kujutatakse põrgus mõisast parema kohana, see öeldakse mõnes teisendis ka otse välja. Jääb mulje, et selle tüübi kirjeldustes mõis ja põrgu vastanduvad üksteisele ja viimane neist on parem. Sageli on ka üks katlas olevatest meestest mõisnik, mis tähendab, et kurat aitab kangelasel kätte maksta.

Jututüüpide ATU 313 ja ATU 537 puhul võib sümboliseerida põrgu mõisa ja kurat mõisnikku. Kurat annab kangelasele üle jõu käivaid ülesandeid, mis justkui

sümboliseeriks rasket tööd, mis loo rääkijad ja kuulajad mõisas tegema pidid. Mõnel juhul ei tohi kangelane kuradiga enne rääkida kui teda kõnetakse – samamoodi nagu tõelises maailmas ei tohtinud talupoeg loata mõisniku kõnetada. Veelgi enam, loos olev positiivne tegelane, neiu, kes ülesannete puhul aitab, oleks justkui abi, mida talupojad sooviksid, kuid mis kuskilt ei tule.

Eesti imemuinasjuttudes võidakse kuradit kujutada nii positiivse kui negatiivsena, aga põrgu jääb sealjuures suhteliselt sarnaseks. Olenevalt kuradi kujutamisest on tegemist kas vastandusega mõisast või mõisa sümboliga.

Summary: The Devil and Hell in Fairy Tales

The aim of this B.A thesis is to analyse and discuss the descriptions of the devil and hell in fairy tales. My main purpose is to analyse their presentations and possible interpretations. The analyse is based on more than 300 texts belonging in the tale types ATU 313, ATU 475 and ATU 537 in the collections of the Estonian Folklore Archives.

The devil is a complex character, but he has two main ways to appear. He is either a negative or a positive character. In tale type ATU 475 the devil is positive character. According to Satu Apo's devil types, in this tale the devil can be described as the lord of hell. The devil hires the hero to be his farmhand and later pays him salary for it. The devil does not want any harm to come upon the hero. On the other hand, in tale types ATU 313 and ATU 537 the devil is the negative character. According to Apo's devil types he is a hostile landlord. In these two types the devil is violent and wants to kill the hero.

The hero is always in lower social position than the negative character. In tale type ATU 475 it is usually the landlord or a military officer. In types ATU 313 and ATU 537 it is the devil who depicts the landlord. This opposition shows social discords and criticism against potentate. The hero meets the devil usually in the forest and it is common that the devil initiates the contact. Events happen in two worlds – human world and fairy tale world, the hero goes from first to second. Usually the movement between worlds is by a horizontal line, but in tale types ATU 313 and ATU 537 a horizontal line is often mixed with a vertical line.

Hell is described similarly in all three fairy tale types – it is regular farmyard or manor yard. This description is very different from the Christian hell. It comes out clearly as the tasks the hero must complete are farm tasks with some miraculous aspects. There are rules to be followed in hell, but the hero always violates them. Not following the rules is crucial to the story, otherwise it would not nor could not continue.

In tale type ATU 475 manor and hell are antipodes and hell is better than manor. In tale types ATU 313 and ATU 537 the devil and hell symbolise manor and its environment.

The devil gives the hero too hard tasks which are symbolic to the tasks that the landlord gave to peasants in real life. To conclude, in Estonian fairy tales the devil can be both, positive and negative, but hell stays the same. Depending on the character of the devil, it is the opposite of the manor or its symbol.

Rahvaluulekogude lühendid

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKRK – Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu

EKS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu

EKS – Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluule kogu

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

S – Samuel Sommeri setu vanavarakogu

Kirjandus

Apo, Satu 1995. *The narrative world of Finnisch fairy tales : structure, agency, and evaluation in Southwest Finnish folktales*. FF Communications, No. 256. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.

Apo, Satu 1986. *Ihmesadun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuaineistossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Drascek, Daniel; Marco Frenschkowski 2010. *Teufel – Enzyklopädie des Märchens : Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 13, Suchen – Verführung. Berlin; New York: de Gruyter, 383 – 413.

EMj 2009 = Järv, Risto; Kaasik, Mairi; Toomeos-Orglaan, Kärri 2009 (koost. ja toim). *Eesti muinasjutud I:1 Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of fairy tales : Danish folklore in a European perspective*. FF Communications No. 239. Helsinki : Suomalainen tiedeakatemia.

Jason, Heda 1977. *Ethnopoetry*. Bonn : Linguistica Biblica.

Järv, Risto 1998. Vale-Jüri kiusatus. Valekangelasest "Lohetapja" (AT 300) põhjal. *Pro Folkloristica VI*: 52 – 69.

Järv, Risto 2005. „*Eesti muinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus*” (Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis, 7) Tartu.

Kagovere, Karoliina 2007. *Varjav rumalus muinasjuttudes ja pühakute elulugudes*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, võrdleva rahvaluule osakond.

Kulasalu, Kaisa 2010. *Uhkus ajab upakile: Kalamehe ja ta naise (ATU 555) soovidemaailm*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, võrdleva rahvaluule osakond.

Laurimaa, Katri 2000. Võrdlevalt Satu Apo ja Bengt Holbeki imemuinasjututeooriatest. *Pro Folkloristika VII*. Eesti kirjandusmuuseum.

Lüthi, Max 1984. *The fairytale as art form and portrait of a man*. Bloomington : Indiana University Press.

Propp, Vladimir 2003. *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press.

Puhvel, Martin 1989. *The Crossroads in Folklore and Myth*. New York: Peter Lang Publishing.

Röhrich, Lutz 1991. *Folktales and Reality*. Bloomington: Indiana University Press.

Thompson, Stith 1977. *The folktale*. California: University of California Press.

Tatar, Maria 1987. *The Hard Facts of the Grimms' Fairy Tales*. Princeton: Princeton University Press.

Toomeos-Orglaan, Kärri 2001. Mees- ja naiskangelasest muinasjuttudes „Tuhkatriinu“ (AT 510A) ning „Kuningatütar klaasmäel“ (AT 530A). *Pro Folkloristica VIII*: 219 – 231.

Valk, Ülo 1997. *Kurat Euroopa usundiloos. Sissejuhatus demonoloogiasse*. Tallinn: Vikerkaar.

Valk, Ülo 1998. *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud Eesti rahvausus*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Valk, Ülo 2008. Saksad ja varavedajad: eesti muistendite sotsiaalsest orientatsioonist. *Kes kõlbab, seda kõneldakse: Pühendusteos Mall Hiimäele*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 57 – 73

Wienker-Piepho, Sabine 1997. Der Teufel im Volksmärchen. *Märchenspiegel* 2, 8 – 10

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Liis-Marii Roosnupp
(sünnikuupäev: 28.06.1990)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Kurat ja põrgu imemuinasjuttudes“,

mille juhendaja on Risto Järv,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 28.05.2013